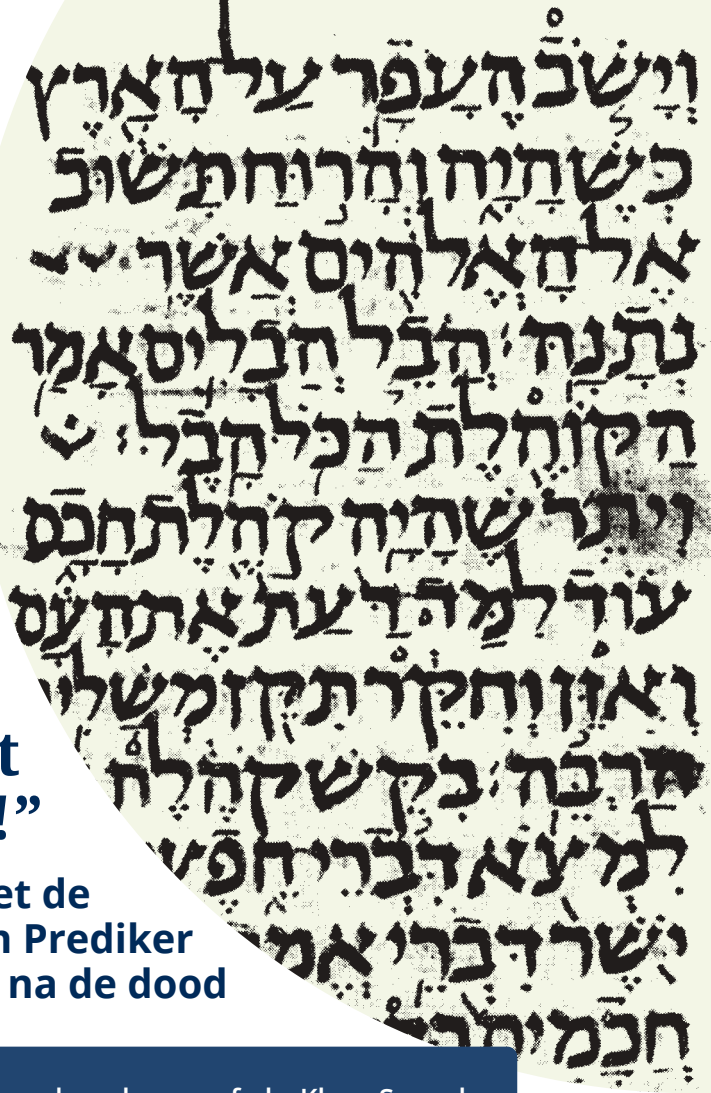

“U dwaalt vreselijk!”

In discussie met de
Sadduceeën en Prediker
over het leven na de dood

Rede uitgesproken door prof. dr. Klaas Spronk
bij zijn afscheid van de PThU als hoogleraar
Oude Testament op 31 mei 2024.

Protestantse Theologische **Universiteit**

prof. dr. Klaas Spronk

Colofon

U dwaalt vreselijk! (Marcus 12:27b): In discussie met de Sadduceeën en Prediker over het leven na de dood - *Prof. dr. Klaas Spronk, 31 mei 2024*

Oplage

250 ex.

Uitgever

Protestantse Theologische Universiteit

Vormgeving

Appeltje + design

Portretfoto

Wouter Muskee

Coverfoto

Codex Leningradensis, Prediker 12:7

Druk

Verloop Drukkerij - Alblaserdam

Geacht bestuur, waarde collega's, studenten, familie, vrienden en belangstellenden,

Ter inleiding

Ik wil vanmiddag met u een antwoord zoeken op de vraag hoe je bijbels verantwoord kunt spreken over het leven na de dood. Nu is er geen onderwerp waarvan we zo weinig met zekerheid weten en waarover toch zoveel wordt beweerd als het leven na de dood. Dat draagt er aan bij dat er ook weinig onderwerpen zijn waarover de meningen zo sterk verschillen, hetgeen soms ook leidt tot heftige debatten. Het ligt immers gevoelig, want de dood jaagt angst aan. Dat kan nog worden versterkt door angstaanjagende voorstellingen van wat ons mogelijk te wachten staat na de dood. Veelzeggend is de commotie die Arnold Huijgens inaugurele rede afgelopen najaar over de hel opriep. Hij hield een pleidooi om – zoals hij het noemde – ‘de werken van de boze, het ontstaan van prefiguraties van de hel’, die vooral zichtbaar worden in het liefdeloos uitsluiten van de ander te ontmaskeren en te bestrijden.¹ Veel mensen bleven echter in hun reactie steken bij de ondertitel van de rede: *De herontdekking van de hel* en associeerden dat met de hel en verdoemenis waar zoveel gelovigen in de loop der eeuwen mee zijn bang gemaakt en gemanipuleerd.

¹ Arnold Huijgen, *Uitgeblust of opgestookt. De herontdekking van de hel. Rede uitgesproken bij aanvaarding van de leerstoel Dogmatiek aan de PThU* (1 september 2023).

Bijna-doodervaringen

Onzekerheid en angst, daar wil je van af. Misschien nog wel het meest indrukwekkende van de verhalen van mensen met een bijna-doodervaring is dat vrijwel iedereen aangeeft dat hij of zij daarna niet meer bang is voor de dood. Door hun ervaring op de grens van leven en dood van – wat ze omschrijven als, maar wat eigenlijk niet goed in woorden is te vatten – vrede, licht, verwelcoming door bekenden en schoonheid, staan ze nu anders in het leven. En ze zijn daarbij ook zeker van hun zaak: de dood is niet het einde en over de grens is het goed, zeer goed. Het straalt vaak van hen af. Ze staan positiever in het leven.

Hun boodschap wordt echter niet overal positief ontvangen. Integendeel, hij lokt nogal eens heftige ontkenning uit. In Nederland is er bijvoorbeeld controversie tussen Pim van Lommel en Dick Swaab, waarbij volgens Van Lommel de bijna-doodervaringen er op wijzen dat ons bewustzijn niet samenvalt met het functioneren van onze hersenen maar deel is van een alomvattend ‘eindeloos bewustzijn’,² hetgeen door Swaab categorisch wordt ontkend: een mens is niet meer dan zijn brein.³ Tegenover de presentatie van bijna-doodervaringen als hard bewijs van een leven na de dood staan opmerkingen zoals die van Bert Keizer, deskundige op het gebied van de dood, die heel laatdunkend de bijna-doodervaring ‘een onhandig verpakt brokje hoop op een enkeltje naar de eeuwigheid’⁴ noemt. In beide partijen zijn er ook bekeerlingen met de voor bekeerlingen kenmerkende neiging om, liefst met academisch gezag, ook anderen te bekeren. Zoals neurochirurg Eben Alexander die verklaart dat hij bijna-doodervaringen zag als pure fantasie, totdat hij er zelf één kreeg en er sindsdien het ene na het andere boek over schrijft waarin hij stelt dat hij het bewijs heeft dat de hemel bestaat.⁵ Andersom kwam psychologe Susan Blackmore terug op haar eerdere interpretatie van haar ervaring dat ze uit haar lichaam was getreden en werd ze een fel bestrijder van wat in haar ogen pseudo-wetenschap is.⁶ Zo betitelt Dick Swaab ook het werk van Pim van Lommel, terwijl omgekeerd er inmiddels een hele wetenschap van de bijna-doodervaring is, met een eigen onderzoeksinstituut, de ‘International Association for

2 Pim van Lommel, *Eindeloos bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*, Kampen: Ten Have 2007

3 Dick Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam-Antwerpen: Contact 2010.

4 Bert Keizer, *Reis om de dood van As tot Ziel*, Amsterdam: Prometheus 2019, 28.

5 Eben Alexander, *Proof of Heaven. A Neurosurgeon's Journey into the Afterlife*, New York: Simon & Schuster 2012 (Nederlandse vertaling: *Na dit leven. Een neurochirurg over zijn reis naar het hiernamaals*, Utrecht: Bruna 2013. Heel wat terughoudender is de atheïstische Engelse filosoof A.J. Ayer, die na een bijna-doodervaring verklaarde wel wat meer ruimte te moeten laten voor het geloof in een leven na de dood. Hij blijft erbij dat er geen god is. <https://www.philosopher.eu/others-writings/a-j-ayer-what-i-saw-when-i-was-dead/>

6 Susan J. Blackmore, *Seeing Myself. The New Science of Out-of-body Experiences*, London: Robinson 2017.

Near-Death Studies' met zijn eigen tijdschrift, het *Journal of Near-Death Studies*.⁷ Bij beide partijen presenteert men zich bij voorkeur als wetenschapper die zeker is van haar of zijn zaak, terwijl het enige dat met zekerheid is vast te stellen, is dat ze niet allebei gelijk kunnen hebben.

De discussie tussen Jezus en de Sadduceeën

Deze strijd doet sterk denken aan de controverse tussen de Farizeeën en de Sadduceeën over de vraag of er een opstanding der doden is. Die komt aan de orde in een gesprek tussen Jezus en de Sadduceeën zoals verhaald door de evangelist Marcus.⁸ Die tekst is vrijwel woordelijk overgenomen door Matteüs⁹ en Lucas.¹⁰ Kennelijk zijn ze het erover eens dat het hier om een belangrijke zaak gaat. De Sadduceeën worden gelijk al aan het begin gepresenteerd als mensen die beweren dat er geen opstanding is. Daarin verschillen zij van mening met de Farizeeën, zoals herhaaldelijk wordt verteld in het Nieuwe Testament en ook door de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus en in latere rabbijnse teksten. Maar hoe bewijs je iets dat zich aan de menselijke waarneming onttrekt? In dit geval is dat duidelijk: met de Bijbel. Dat is immers voor beide partijen het gezaghebbende woord van God. Alleen is het nog wel de vraag aan welke boeken zij dit gezag precies toekennen. Er was in die tijd geen vastomlijnde canon zoals wij die kennen. Dus we kunnen niet stellen dat de Bijbel van de Farizeeën en Sadduceeën was wat wij nu het Oude Testament of de Hebreeuwse Bijbel noemen. Wel zeker is dat de boeken die aan Mozes worden toegeschreven het hoogste gezag hadden. Vaak wordt beweerd dat de Sadduceeën, anders dan de Farizeeën, alleen die vijf boeken als heilige schrift accepteerden. Dat is echter niet zeker. Men zou het kunnen afleiden uit de opmerking van Flavius Josephus die in zijn boek *De oude geschiedenis van de Joden* over de Sadduceeën opmerkt dat ze 'stelden dat alleen de voorschriften die waren opgetekend moesten worden nageleefd, maar dat de bepalingen die mondeling door de vaderen waren overgeleverd niet gevolgd moesten worden'.¹¹ In ieder geval is duidelijk dat de verwijzing in Daniël 12 naar de opstanding der doden aan het eind der tijden voor de Sadduceeën niet doorslaggevend was. Hoe dan ook, ze daagden Jezus uit om net als zij met een bewijs uit de boeken van Mozes te komen. Ze stellen dat als het waar zou zijn dat er een opstanding der doden is dat de wetten van Mozes dan ook in dat hiernamaals zouden moeten gelden. Maar met de wet van het

⁷ <https://iands.org/research/publications/het-Journal-of-Near-Death-Studies-of-near-death-studies.html>

⁸ Marcus 12:18-27.

⁹ Matteüs 22:23-33.

¹⁰ Lucas 20:27-40.

¹¹ *De oude geschiedenis van de Joden* boek 13, 297. Vertaling volgens F.J.A.M. Meijer, *Flavius Josephus. De Oude Geschiedenis van de Joden. Deel II – Boek VIII-XIII*, Amsterdam: Ambo 1997, 392.

zwagerhuwelijk, zoals beschreven in Deuteronomium 25:5-6, loop je dan vast. Een vrouw die door de dood achtereenvolgens van zeven mannen is gescheiden, zit in het hiernamaals met een probleem dat niet door de wetten van Mozes kan worden opgelost. De wet van God is volmaakt, zo zingen we met Psalm 19. Dat rijmt echter niet met de opstanding. Dat kan onmogelijk aan de wetten van Mozes liggen. Het moet dus aan het idee van de opstanding liggen. Die deugt niet. Knap bedacht door de Sadduceeën, die hiermee ook nog eens laten zien hoe goed zij de wetten van Mozes kennen. Maar Jezus is niet voor één gat te vangen. Hij dient ze van repliek met een veel mooiere tekst uit de boeken van Mozes. God presenteert zich volgens Exodus 3:6 als de God van Abraham, Isaak en Jacob. En zingen we niet met de Psalmen dat er in het dodenrijk geen band is met God, zoals in Psalm 30:4: “U deed mij opkomen uit het dodenrijk, U hebt mij leven gegeven”. Want in het dodenrijk – ‘het stof’ volgens Psalm 30:10 – kan men God niet loven. Hoewel Abraham, Isaak en Jacob ten tijde van Mozes al gestorven waren, moeten ze op een of andere manier dus toch in leven zijn.

Jezus voegt er nog een argument aan toe door te stellen dat er in het hiernamaals niet meer gehuwd zal worden. Zij die uit de dood zijn opgestaan zullen namelijk als engelen zijn en die zijn niet als mannen die trouwen of als vrouwen die worden uitgehuwelijkt. Dat doet denken aan die merkwaardige geschiedenis in Genesis 6, die vertelt over de zonen Gods die huwen met de dochters der mensen. Dat was een onacceptabele grensoverschrijding die ertoe leidde dat God met een vloed heel zijn schepping weer teniet deed. Bij Lucas wordt die associatie nog versterkt doordat hij aan de opmerking dat de opgestanen als engelen zijn toevoegt dat zij ‘kinderen van God’ zijn (Lucas 20:36). Met die verwijzing naar engelen gaat Jezus nog eens extra tegen de opvattingen van de Sadduceeën in, want er was van hen bekend dat zij niet alleen de opstanding der doden loochenden, maar ook het bestaan van engelen en geesten ontkenden.¹²

“U dwaalt vreselijk!” Jezus is erg hard in zijn oordeel over de Sadduceeën. Het lijkt wel alsof Matteüs en Lucas er een beetje van geschrokken zijn. Ze laten deze conclusie zoals Marcus die weergeeft namelijk weg. Het is echter wel duidelijk dat het tussen Jezus en de Sadduceeën hard tegen hard is gegaan. Ze waren niet alleen mede verantwoordelijk waren voor de terechtstelling van Jezus, maar gingen ook voorop in de strijd tegen Jezus’ volgelingen, zoals herhaaldelijk verteld wordt in het boek Handelingen.¹³ Het is dus met de nodige aarzeling

¹² Handelingen 23:8.

¹³ Handelingen 4:1; 5:17; 23:6.

dat ik op basis van mijn eigen onderzoek naar de opvattingen over het leven na de dood volgens de Hebreeuwse Bijbel me afvraag of de Sadduceeën niet toch in bepaald opzicht het gelijk aan hun zijde hadden. En dan niet alleen wat betreft de opstanding der doden, maar ook wat betreft hun aarzelingen bij het geloof in engelen.

De herkomst van de Sadduceeën

Wie waren dat nu eigenlijk, die Sadduceeën?¹⁴ Hun herkomst, status en gedachtegoed kunnen worden gereconstrueerd vanuit drie bronnen: de boeken van Flavius Josephus, het Nieuwe Testament en de latere rabbijnse literatuur. Van alle drie geldt dat ze kritisch staan ten opzichte van de Sadduceeën en dus mogelijk een vertekend beeld geven. Josephus noemt de Sadduceeën als één van drie stromingen, naast de Farizeeën en de Essenen, binnen het jodendom in het midden van de tweede eeuw voor het begin van onze jaartelling. In zijn boek *De Joodse oorlog* (ca. 75 AD) schrijft hij over de Sadduceeën:

*“(zij) ontkennen de betekenis van het Lot totaal. God, zo beweren zij, heeft niets te maken met het doen van kwaad, hij kijkt er niet eens naar. Volgens hen is de mens vrij in zijn keuze van goed of kwaad en is het een zaak van ieders vrije wil of hij het ene dan wel het andere doet. Een voortbestaan van de ziel,¹⁵ straffen in de Hades en beloningen, dat alles verwerpen zij”.*¹⁶

Hij voegt er nog aan toe dat ze “zelfs tegen elkaar zeer onbeschoft (zijn) in hun optreden en in de contacten met hun volksgenoten even grof als tegen vreemdelingen”.¹⁷ In hoeverre het een samenhangt met het ander, laat hij in het midden. Zo’n twintig jaar later voegt Josephus daar in de eerder genoemde passage in zijn *Oude geschiedenis van de Joden* aan toe dat “de Sadduceeën alleen de welgestelden aan hun zijde vinden maar geen aanhang hebben onder

14 Zie hierover Roger T. Beckwith, ‘The Pre-History and Relationships of the Pharisees, Sadducees and Essenes: A Tentative Reconstruction’, *Revue de Qumran* 11 (1982), 3-46; Anthony J. Saldarini, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society. A Sociological Approach*, Grand Rapids: Eerdmans 2001 (oorspronkelijke uitgave 1988); E. P. Sanders, *Judaism. Practice & Belief 63 BCE-66 CE*, London: SCN Press 1992, 317-340; Pieter J.J. Botha, ‘History and Point of View: Understanding the Sadducees’, *Neotestamentica* 30 (1996), 235-280; John P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus. Volume 3. Companions and Competitors*, New York etc.: Doubleday 2001, 389-487; Hillel Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period. A Review of Lifestyle, Values, and Halakhah in the Pharisees, Sadducees, Essenes, and Qumran*, Leiden/Boston: Brill 2006, 73-82; Joel Marcus, *Mark 8-16* (The Anchor Yale Bible), New Haven & London: Yale University Press 2009, 1121-1123; Jona Lendering, *Israël verdeeld. Hoe uit een klein koninkrijk twee wereldreligies ontstonden*, Amsterdam: Athenaeum 2014, 137-141; Israel Knohl, *The Messiah Confrontation. Pharisees versus Sadducees and the Death of Jesus*, Philadelphia: The Jewish Publication Society 2022, 101-108.

15 Volgens zijn *Oude geschiedenis van de Joden*, boek 18.16 ‘vergaat de ziel gelijk met het lichaam’.

16 *De joodse oorlog*, boek 2.164-165. Vertaling volgens F.J.A.M. Meijer en M.A. Mes, *Flavius Josephus, De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*, Baarn: Ambo 1992, 191.

17 Boek 2.166.

het volk, terwijl de Farizeeën juist de steun van het volk genieten”.¹⁸ ‘Scherpslijpers’ zijn het ‘als er gerechtelijke uitspraken gedaan moeten worden’.¹⁹ Zowel door Lucas in het boek Handelingen²⁰ als door Josephus²¹ worden de Sadduceeën geassocieerd met de tempel. Hun naam zoals die in de rabbijnse teksten wordt gebruikt, wordt wel geassocieerd met de naam van de hogepriester ten tijde van David en Salomo, namelijk Zadok.²² In Ezechiëls visioen van de nieuwe tempel is weer een centrale rol weggelegd voor de zonen van Zadok.²³ Of de Sadduceeën zichzelf ook zo zagen is echter niet zeker. Josephus bericht over de hogepriester Ananus die volgens hem ‘een agressieve figuur, een fanaticus bij uitstek’ was. Dat is onmiskenbaar dezelfde hogepriester die in het Nieuwe Testament Annas genoemd wordt en die een centrale rol speelt in de terdoodveroordeling van Jezus.²⁴ Opmerkelijk genoeg wordt er door de evangelisten niet bij vermeld dat hij Sadduceeër was. Kennelijk was zijn functie als hogepriester in deze belangrijker. De verbinding van de Sadduceeën met de tempel verklaart waarschijnlijk ook het feit dat hun partij na de verwoesting van de tempel in het jaar 70 kennelijk ophield te bestaan. In de latere rabbijnse literatuur worden ze alleen nog genoemd vanwege hun afwijkende opvattingen over de mondelinge traditie en een aantal zaken betreffende de cultus en geloofsleer.

De Sadduceeën zijn dus spoorloos verdwenen en evenmin is duidelijk waar ze precies vandaan kwamen. Ruim een eeuw geleden kwam de joodse exegeet Ludwig Levy, rabbijn in Brünn, met de intrigerende stelling dat de Sadduceeën volgelingen zijn van de schrijver van het boek Prediker. De ondertitel van zijn commentaar op het boek Prediker uit 1912 luidt dan ook *Ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus*.²⁵ Nadat hij eerst aannemelijk heeft gemaakt dat het boek Prediker in de derde eeuw voor het begin van onze jaartelling geschreven moet zijn – iets wat tegenwoordig door de meeste exegeten wordt gesteund²⁶ – wijst hij als schrijver van het boek een wetsgeleerde uit die periode genaamd Zadok aan. Die is bekend uit de rabbijnse geschriften van de

18 Boek 13.298; zie ook boek 18.17: ‘hun leer wordt door weinig mensen aangehangen, maar dat zijn dan wel de meest vooraanstaanden’.

19 Boek 20.199.

20 4:1; 5:17.

21 *Oude geschiedenis van de Joden* 20.199.

22 1 Koningen 2:35; zie hierover Meier, *A Marginal Jew*, 451-452.

23 Ezechiël 40:46.

24 Lucas 3:2; Johannes 18:13, 24; Handelingen 4:6.

25 Ludwig Levy, *Das Buch Qohelet. Ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus*, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1912.

26 Zie bijvoorbeeld Antoon Schoors, *Ecclesiastes* (Historical Commentary on the Old Testament), Leuven: Peeters 2013, 19.

opvatting dat men geen beloning voor zijn werk na de dood mag verwachten. In *Avot de Rabbi Nathan* wordt verteld dat dit leidde tot een scheuring waarbij de partij van de Sadduceeën ontstond.²⁷ Deze theorie van Levy heeft weinig navolging gevonden omdat het twijfelachtig is of het verhaal in deze rabbijnse tekst, die op zijn vroegst gedateerd moet worden in de derde eeuw van onze jaartelling en mogelijk nog veel jonger is, historisch betrouwbaar is.²⁸ Dat neemt niet weg dat Levy wel degelijk een punt heeft als hij de opvattingen uit het boek Prediker vergelijkt met wat we weten van de Sadduceeën.²⁹ Hij noemt de volgende overeenkomsten: de verwerping van het geloof in een hiernamaals waarin de ziel zou voortbestaan en er een beloning dan wel een straf zou zijn; de overtuiging dat men moet genieten van het leven; deelname aan het politieke leven; het idee dat God niet ingrijpt in het mensenleven; en een strikt rationele kijk op het leven. Dat laatste sluit goed aan bij het in Handelingen 23 genoemde feit dat de Sadduceeën niet in engelen of geesten geloven.

Er is veel discussie over wat Lucas nu precies bedoelt wanneer hij in Handelingen 23 beschrijft hoe Paulus voor het sanhedrin Farizeeën en Sadduceeën tegen elkaar uitspeelt door er op te wijzen dat de Sadduceeën beweren dat er 'geen opstanding is, noch engel of geest', maar dat de Farizeeën zowel het een als het ander belijden. Dat de Sadduceeën niet geloofden in de opstanding, is ook bekend uit andere teksten. Maar wordt hier beweerd dat ze het bestaan van engelen of geesten volledig ontkenden?³⁰ Of gaat het om een nadere specificatie van het geloof in een leven na de dood, namelijk dat ze ook het geloof in een vorm van voortbestaan als geest of engel verwerpen?³¹ Of zou, zoals door sommige geleerden wordt beweerd, Lucas zich hier hebben vergist?³²

27 Levy, *Das Buch Qohelet*, 40-45. De betreffende tekst uit *Avot de Rabbi Nathan* 5 luidt: 'Antigonus, a man of Sokho, had two students who were studying his words. They would then teach them to other students, who would then teach them to yet other students. Those students then questioned what they had learned and said: Why did our fathers say [such a thing]? Is it possible that a worker should labor all day and not receive his compensation in the evening? If our fathers had known that there was [another] world, and that the dead would be revived, they would not have said this. So they decided to separate from the way of the Torah. Two factions emerged from them: the Sadducees and the Baitusees. The Sadducees (Tzadukim) were called that because of Tzadok, and the Baitusees because of Baitus. And they would make a point of always using gold and silver things, not because they were so enamored of them, but because they said: The Pharisees have a tradition that they will deny themselves in this world. Yet in the next world they will have nothing!' (vertaling door David Kasher, 2019; overgenomen van www.sefaria.org/Avot_DeRabbi_Natan.5.2). Zie hierover ook Knohl, *The Messiah Confrontation*, 102-105.

28 Meier, *A Marginal Jew*, 451-452.

29 Levy, *Das Buch Qohelet*, 45-47.

30 Floyd Parker, 'The Terms "Angel" and "Spirit" in Acts 23,8', *Biblica* 84 (2003), 344-365.

31 Daniel Marguerat, *Die Apostelgeschichte* (Meyers kritisch-exegetische Kommentar über das Neue Testament 3), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2022, 761-762, n. 19.

32 Meier, *A Marginal Jew*, 407-409.

Prediker over het leven na de dood

De door Levy veronderstelde verbinding van de Sadduceeën met Prediker kan hier verder helpen. De meeste geleerden zijn het erover eens dat net als de Sadduceeën Prediker niets wil weten van een leven na de dood. Meer dan een schimmenbestaan is er na het sterven niet te verwachten.³³ Dat is de naam 'leven' niet waard. Het meest duidelijk – om niet te zeggen: onverbiddelijk – is zijn uitspraak in hoofdstuk 9:

“alle mensen treft hetzelfde lot. Dat is zo triest bij alles wat de mensen doen onder de zon; en hoe triest ook dat hun hart hun leven lang vol kwaad en dwaasheid is, en dat hun leven eindigt bij de doden. Voor wie nog leven mag, is er nog hoop; beter een levende hond dan een dode leeuw. Wie nog in leven zijn, weten tenminste dat ze moeten sterven, maar de doden weten niets. Er is niets meer dat hun loont, want ze zijn vergeten. Hun liefde en hun haat, alle hartstocht die ze ooit hebben gehad, ging allang verloren. Ze nemen nooit meer deel aan alles wat gebeurt onder de zon.”³⁴

In plaats van uitzicht op een hiernamaals, laat staan de troost van compensatie of vergelding van wat er in dit leven plaatsvond, spoort Prediker zijn hoorders aan zoveel mogelijk van het leven vóór de dood te maken; nu het nog kan! Een mens moet ook niet de illusie koesteren dat hij meer is dan de dieren, ‘want’, zo stelde hij eerder:

“de mensen en de dieren treft hetzelfde lot. Zoals een dier sterft, zo sterft ook een mens; ze delen in dezelfde adem. Dat is hun beider lot. Een mens is niet beter af dan een dier, want alles is leegte. Alles gaat naar dezelfde plaats, alles is uit stof ontstaan en alles keert terug tot stof. Wie zal ooit weten of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde? Daarom, zo heb ik vastgesteld, is het maar het beste voor een mens dat hij vreugde put uit alles wat hij onderneemt. Dat is wat hem is toebedeeld, want wie zal hem van iets laten genieten na zijn dood?”³⁵

33 Zie onder andere Antoon Schoors, ‘Hiernamaals bij Kohelet’, in: *Vie et survie dans les civilisations orientales* (Acta Orientalia Belgica III), Leuven 1983, 149-157; idem, ‘Kohelet: A Perspective of Life after Death?’, *Ephemerides Theologica Lovaniensis* 61 (1985), 295-303; Hans Debel, ‘Gedenk, o mens, dat je zult sterven ... Het perspectief van het boek Prediker op het leven vóór en na de dood,’ in: Hans Ausloos & Bénédicte Lemmelyn (red.), *Bijbelse wijsheid aan het woord*, Leuven: VBS-Acco 2007, 85-119; Christoph Berner, ‘Evil and Death in the Book of Qohelet’, in: B. Ego & U. Mittmann (eds), *Evil and Death: Conceptions of the Human in Biblical, Early Jewish, Greco-Roman and Egyptian Literature* (DCLS, 18), Berlin: De Gruyter 2015, 57-73; Chloe Sun, ‘Ecclesiastes among the Megilloth: Death as the Interthematic Link,’ *Bulletin for Biblical Research* 27 (2017), 185-206. .

34 Prediker 9:3-6 in de vertaling volgens de NBV21.

35 Prediker 3:19-22.

Met deze tekst is iets merkwaardigs aan de hand. Dat zie je als je de vertaling van de NBV21 vergelijkt met die van de Statenvertaling en zijn herziene versie (de HSV). Daarin wordt de vraag net iets anders gesteld: “Wie merkt op dat de adem van de mensenkinderen naar boven stijgt en de adem van de dieren naar beneden daalt naar de aarde?” Dat geeft aan dat Prediker stelt dat er verschil is tussen het lot van de mensen en van de dieren na de dood. Alleen de adem van de mensen stijgt op naar de hemel. Je kunt het alleen niet zien. Volgens de geciteerde vertaling van de NBV21 wordt juist in twijfel getrokken of de adem van de mens wel naar boven stijgt. In het Hebreeuws is dat twee maal het verschil tussen een lidwoord (in de HSV) en een vraagpartikel (in de NBV21), een kwestie van vocalisatie en een verschil op schrift van niet meer dan een heel klein streepje en twee stipjes. De HSV volgt hier de Masoretische tekst die over het algemeen ten grondslag ligt aan de moderne tekstuitleggingen van de Hebreeuwse Bijbel. De NBV21 volgt de Griekse en andere oude vertalingen. De meeste geleerden zijn het er tegenwoordig over eens dat die laatste de oorspronkelijke tekst is en dat daar later met een minieme wijziging een inhoudelijk flinke draai aan is gegeven: van ontkenning van een menselijk leven na de dood naar de bevestiging daarvan.³⁶ Oftewel: een Farizeese correctie van een Sadducees standpunt.

Het is opvallend – zeker in het licht van de opmerking over de Sadduceeën in Handelingen 23 – dat Prediker hier in het kader van zijn ontkenning van een positieve verwachting van het leven na de dood spreekt over de adem van de mens. In het Hebreeuws wordt het woord *ruach* gebruikt. In de Septuaginta is het vertaald met *pneuma*. In Handelingen 23 wordt datzelfde woord *pneuma* gebruikt wanneer volgens Paulus de Sadduceeën zeggen dat er geen opstanding, engel of geest is. Ook dat lijkt erop te wijzen dat de oorspronkelijke tekst van Prediker 3:21 het standpunt van de Sadduceeën vertegenwoordigt en dat de aanpassing van de tekst uit de hoek van de Farizeeën komt.³⁷

De uitspraak in Handelingen 23 over de Sadduceeën laat zich dus goed lezen tegen de achtergrond van Predikers opvatting dat men niet moet denken dat er bij de dood iets bijzonders met de geest van de mens gebeurt. Maar hoe zit het dan met de opmerking dat ze zouden zeggen dat er geen engelen zijn? Het is

36 Christian D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London: The Trinitarian Bible Society 1897, 461-462; Stuart Weeks, *Ecclesiastes 1-5* (The International Critical Commentary), London etc.: T&T Clark 2020, 561.

37 Alexander Rofé, ‘The Wisdom Formula ‘Do Not Say ...’ and the Angel in Qohelet 5.5’, in: J. Cheryl Exum and H.G.M. Williamson (red.), *Reading from Right to Left. Essays on the Hebrew Bible in Honour of David J.A. Clines* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 373), London: T&T Clark 2003, 364-376; p. 371.

opvallend dat er in het verhaal over de discussie tussen Jezus en de Sadduceeën ook een verband gelegd wordt tussen de opstanding en de engelen. Jezus zegt immers dat zij die uit de dood opstaan ‘zijn als engelen’.³⁸ Dat suggereert dat bij de opmerking over het ongeloof van de Sadduceeën in Handelingen 23 hetzelfde is bedoeld. Zo komen we het echter bij Prediker niet expliciet tegen. Er is in dat boek maar één keer sprake van een engel en dat gebeurt in een andere context. Er is echter wel op een andere manier een intrigerende verbinding te leggen met het gedachtegoed van de Sadduceeën. Opnieuw is er daarbij ook weer een vertaalkwestie. Om dat duidelijk te maken citeer ik deze keer uit de HSV. Daarin lezen we aan het begin van hoofdstuk 5:

“Wees niet te snel met uw mond, en laat uw hart zich niet haasten een woord te uiten voor het aangezicht van God. Want God is in de hemel en u bent op de aarde. Laat daarom uw woorden weinig in aantal zijn. Want zoals de droom komt door veel bezigheid, zo ook het gepraat van de dwaas door veelheid van woorden. Wanneer u aan God een gelofte doet, stel dan niet uit die na te komen, want Hij heeft geen welgevallen aan dwazen. Kom na wat u belooft. Het is beter dat u niet belooft, dan dat u belooft maar niet nakomt. Sta uw mond niet toe, uw vlees te doen zondigen. Zeg ook niet in de tegenwoordigheid van de engel: dat was een vergissing. Waarom zou God zeer toornig worden om wat u zegt, en het werk van uw handen te gronde richten? Want zoals er in een veelheid aan dromen veel vluchtigs is, zo is het ook met de veelheid van woorden. Daarom: vrees God!”³⁹

De boodschap is duidelijk: wees terughoudend met het doen van beloftes aan God. Je moet ook doen wat je zegt. Door de vergelijking met dromen komt er nog een aspect bij. In de Bijbel wordt vaak verteld dat God zich openbaart via een droom. In het boek Prediker hoef je dat niet te verwachten. God wordt hier nergens sprekend ingevoerd. Prediker gaat er wel vanuit dat God ons leven bepaalt, maar ook dat een mens geen inzicht heeft in Gods wil.⁴⁰ Op dromen kun je al helemaal niet vertrouwen. Die zeggen meer over je onrustige manier van leven dan over God. Maar wat doet die engel daar dan in deze tekst van Prediker? En waarom is hij gevlogen in de NBV21? Daar lezen we in de betreffende passage:

³⁸ Marcus 12:25; Matteüs 22:31; Lucas 20:36.

³⁹ Prediker 5:1-6.

⁴⁰ Zie hierover Klaas Smelik, ‘God in het Bijbelboek Prediker’, in: Nico Riemersma e.a. (red.), *Van God gesproken. Opstellen over bijbelse theologie aangeboden aan Joep Dubbink* (Amsterdamse Cahiers supplement series 19), Amsterdam: Societas Hebraica Amstelodamensis 2023, 257-268.

“Sta je mond geen loze, zondige geloften toe en zeg niet naderhand tegen de priester dat ze een vergissing waren.”

De engel is een priester geworden. In het Hebreeuws staat *mal`ak*, ‘boodschapper’. Daarmee wordt vaak een engel aangeduid. Zo is het in de meeste oude vertalingen ook opgevat, waarbij er voor alle duidelijkheid soms ‘van God’ is toegevoegd. De keuze van de NBV voor ‘priester’ is een poging om de tekst begrijpelijker te maken. Er kan daarbij verwezen worden naar Maleachi 2:7 waar de priester een boodschapper van God wordt genoemd.⁴¹ Alexander Rofé doet de interessante suggestie om op basis van een kleine verandering in de vocalisatie te lezen: “Zeg niet: ‘voor mij stond een engel’, want dat is een vergissing”.⁴² Deze volgens Rofé oorspronkelijke lezing geeft dan aan dat Prediker niet gelooft in de verschijning van engelen. Net zoals je niet moet denken dat God zich aan jou zou openbaren in een droom, mag je niet uitgaan van het bestaan van hemelse boodschappers. Dat spoort mooi met wat over de Sadduceeën gezegd wordt in Handelingen 23; en al helemaal als Rofé gelijk heeft dat de latere wijziging van de tekst in Prediker die de engel in een positiever licht zet van de hand van Farizeeërs is, omdat zij als de later dominante groepering verantwoordelijk zijn voor de tekstoverlevering. Maar ook als dit te mooi is om waar te zijn, dan nog kan men vaststellen dat de engel hier niet de rol speelt zoals we die kennen in veel verhalen in de Hebreeuwse Bijbel. Hier heeft hij niets te melden.

Al met al is er voldoende reden om Prediker te zien als een voorloper van de Sadduceeën. Als het gaat over het leven na de dood kan men constateren dat Prediker geen nieuwlichter is. Sterker nog: hij lijkt te willen vasthouden aan de oude vertrouwde opvattingen in een tijd dat er radicaal nieuwe ideeën opkomen over een opstanding der doden en een laatste oordeel. Die vinden we nu verwoord in het boek Daniël en in een ander gezaghebbend geschrift uit dezelfde periode in de tweede eeuw voor het begin van onze jaartelling, het boek Henoch. In die geschriften spelen ook engelen een belangrijke rol. Die worden ook wel in de oudere teksten genoemd, maar in de boeken Daniël en Henoch krijgen ze voor het eerst namen en zijn ze ook meer dan boodschappers die schuil gaan achter de door hen over te brengen woorden van God. Het contrast tussen de voorstellingen zoals we die vinden in de boeken Daniël en Henoch en de manier waarop Prediker schrijft over de dood en over engelen is groot. Prediker gaat niet

41 Zie voor een overzicht van de discussie Weeks, *Ecclesiastes 1-5*, 650-652. Zelf kiest hij voor een wijziging van de Hebreeuwse tekst en vertaalt hij: ‘don’t say before you have kept your word that it was not meant’.

42 Rofé, ‘The Wisdom Formula ‘Do Not Say ...’ and the Angel in Qohelet 5.5’, p. 370: ‘And do not say: “Before me there is an angel”, for this is an error’. Hierbij wordt in het Hebreeuws *lefanaj*, ‘voor mij’, gelezen in plaats van *lifne*, ‘voor (de engel)’.

expliciet in tegen bepaalde teksten in deze boeken. Het boek is waarschijnlijk ook eerder geschreven, maar het is wel duidelijk dat Prediker zich verzet tegen de al in zijn tijd opkomende apocalypiek.⁴³

Prediker en verschillende opvattingen over leven na de dood

Ik heb enkele keren tijdens college Prediker 9 gelezen met Nederlandse en buitenlandse studenten die hier waren in het kader van het onvolprezen jaarlijkse project, samen met de VU, Bridging Gaps. Deze confrontatie met een tekst uit de Bijbel die stelt dat er niets te verwachten is van een hiernamaals en men dus vooral zijn best moet doen om er in dit leven wat van te maken, riep heel verschillende reacties op.⁴⁴

Het maakte mij vooral duidelijk hoezeer de context van de lezer ertoe doet. Het maakt nogal wat verschil of je dagelijks wordt geconfronteerd met berichten over gewelddadige dood in je naaste omgeving, zoals in Bogota, of dat je leeft in Kenia waar je ervaart dat de doden niet in een hiernamaals zijn maar voortbestaan te midden van de levenden, of dat je leeft in Indonesië en je je afvraagt of de westerse zendelingen die indertijd de voorouderverering verboden nog steeds navolging verdienen, of dat je als degelijke Nederlandse student vooral zit met de vraag hoe je dit moet rijmen met andere Bijbelteksten en met de drie Formulieren van Enigheid. Het probleem wordt er niet minder op als je beseft dat Prediker in feite de traditionele oudtestamentische opvatting over het leven na de dood verkondigt. Men veronderstelde in het oude Israël wel een vorm van voortbestaan na de dood, in het dodenrijk, *sheol* genaamd, maar dat is geen leven. God is er ook niet te vinden. In de Psalmen wordt dat gebruikt als argument in het gebed tot God om redding uit doodsgevaar: "In de *sheol* kan men u niet loven, God, dus u hebt er zelf ook baat bij als u ons redt."⁴⁵ En als dat gebed verhoord wordt, dankt men God voor de redding uit het dodenrijk.⁴⁶ Dat is dan welteverstaan een redding voordat men definitief zou afdalen in het dodenrijk. Na de dood is er geen redden meer aan. Er zijn wel uitzonderingen – Henoch en Elia – maar dat zijn uitzonderingen die de regel bevestigen.

43 De discussie hierover wordt goed beschreven door Richard Schultz, 'Was Qohelet an Eschatological or an Anti-Apocalyptic Sage? Hebel, the Evil Day, and Divine Judgment in the Book of Ecclesiastes', in: M. J. Boda e.a. (red.), *Riddles and Revelations: Explorations into the Relationship between Wisdom and Prophecy in the Hebrew Bible* (Library of Hebrew Bible / Old Testament Studies 634), London/New York: T&T Clark 2018, 199-214.

44 Zie hierover mijn artikel 'Prediker, de dood en wij: De lezing van Prediker 9 in verschillende contexten toen en nu', *Amsterdamse Cahiers voor de exegetische van de Bijbel en zijn tradities* 37 (2024), 45-56; dat is een bewerking van het artikel 'Dealing with Death: Reading Qoheleth in Different Contexts', in: A. Brenner-Idan e.a. (eds), *The Five Scrolls* (Texts@Contexts, 6), London: Bloomsbury 2018, 145-155.

45 Psalm 88:11-14; 115:17.

46 Psalm 30:3-4.

Wat ook kenmerkend is voor het oudtestamentische spreken over het leven na de dood is dat er niet of nauwelijks iets wordt gezegd over hoe dat dodenrijk er uitziet. Soms wordt het gelijk gesteld met het graf. Het is er donker en stoffig. Het meest positieve dat er over de dode gezegd wordt, is dat hij of zij na het overlijden wordt verzameld tot het voorgeslacht, met andere woorden, dat hij of zij wordt bijgezet in het familiegraf.⁴⁷ Of ze het daar op een of andere manier nog gezellig hebben met elkaar wordt niet vermeld. Van belang lijkt alleen dat ze voortleven in de herinnering van de familie, hetgeen dus meer betrekking heeft op het leven aan deze zijde van de dood en niet op een leven aan gene zijde. Dat ontbreken van nadere informatie over het dodenrijk is des te opvallender wanneer men het vergelijkt met teksten in diezelfde periode uit het oude Egypte en Mesopotamië. Die informeren ons uitgebreid over wat een mens aan gene zijde allemaal te wachten staat en wat men eraan kan doen om daar goed terecht te komen.

Een enkele keer gaat de Hebreeuwse Bijbel over de grens van de dood heen, maar dan steevast om aan te geven dat dit grensoverschrijdend is in negatieve zin. In 1 Samuël 28 wordt verteld hoe Saul in wanhoop zijn toevlucht neemt tot een medium om in contact te komen met de inmiddels overleden profeet Samuël. Dat lukt. Het idee dat doden voortleven na de dood en dat het mogelijk is om met hen in contact te treden wordt niet ontkend. Maar het wordt zeker niet aangemoedigd. Samuël zelf is er niet blij mee. Hij was liever met rust gelaten. Saul schiet er zelf ook niets mee op. Hij krijgt niets nieuws te horen en hij zelf eindigt de séance meer dood dan levend. Ook in andere teksten wordt de mogelijkheid van contact met doden niet ontkend, maar het wordt wel streng verboden⁴⁸ of denigrerend omschreven als 'het gefluister en gemompel van schimmen'.⁴⁹ In het lied op de koning van Babel in Jesaja 14 horen we iets meer over het dodenrijk, maar dan alleen om de spot te drijven met de koning die dacht na zijn dood tot goddelijke hoogte te stijgen, maar moet constateren dat wormen nu zijn bed zijn en maden zijn deken.⁵⁰ Het meest positief nog is de tekst in het boek Job waarin het dodenrijk wordt beschreven als een plaats van rust waar de verschillen tussen de mensen verdwenen zijn.⁵¹ Maar dat komt dan wel uit de mond van Job die in zijn doffe ellende de dag van zijn geboorte vervloekt. Het zegt dus vooral iets over zijn leven.

47 Matthew Suriano, 'Sheol, the Tomb, and the Problem of Postmortem Existence', *Journal of Hebrew Scriptures* 16 (2016), Article 11.

48 Leviticus 19:31; 20:6, 27; Deuteronomium 18:10-11.

49 Jesaja 8:19.

50 Jesaja 14:11.

51 Job 3:17-19.

Dezelfde gedachte als bij Job vinden we opmerkelijk genoeg ook bij Prediker wanneer hij opmerkt:

“Ik vestigde mijn aandacht op alle onderdrukking die er is onder de zon en zag de tranen van de onderdrukten. Er is niemand die hen bijstaat. De onderdrukkers onderdrukken hen met harde hand, en er is niemand die hen bijstaat. De doden, meende ik, zijn gelukkiger te prijzen dan de levenden. Zij die al gestorven zijn, zijn beter af dan zij die nog in leven zijn. Maar beter af dan beiden is degene die nog niet geboren is en nog geen weet heeft van het onrecht dat er wordt begaan onder de zon.”⁵²

Het grote verschil met Job is dat Prediker het beter getroffen heeft in het leven. Daar is hij zich ook van bewust. Maar ja, daar kan hij ook niets aan doen, behalve dan het ervan nemen. Dat raadt hij de lezer ook nadrukkelijk aan. Dat is volgens Prediker ook Gods wil. Veelzeggend is de manier waarop hij dat tegen het eind van zijn boek formuleert:

“Het licht is een genot. Wat een weldaad voor de ogen om de zon te zien! Wanneer een mens lang leeft, laat hij dan van elke dag genieten en bedenken dat de dagen van de duisternis ontelbaar zullen zijn. De toekomst is niets dan leegte. Geniet dus, beste vriend, van je jonge jaren, haal je hart op aan de dagen van je jeugd. Volg de wegen die je hart wil gaan, gun je ogen wat ze wensen. En onthoud bij alles wat je doet dat God je aan zijn oordeel onderwerpt. Belast je hart niet met verdriet en houd je lichaam vrij van kwalen, want je jeugd en jonge jaren zijn al snel voorbij.”⁵³

God wil dat we van het leven genieten, vooral ook in onze jeugd. In de vertaling van de NBV is dat duidelijker dan in de HSV. In de HSV staat: “Verblijd u, jongeman, in uw jeugd (enz.), maar weet dat God u over dit alles in het gericht zal brengen”. In de NBV staat niet ‘maar’; er staat: ‘en onthoud dat God je aan zijn oordeel onderwerpt’. De vertaling met ‘maar’ is zuinig; alsof Prediker waarschuwt dat je niet te ver mag gaan in het genieten. Als je vertaalt met ‘en’, dan is de opdracht: denk erom dat je volop geniet. De NBV blijft hier ook dichter bij het Hebreeuws, dat zoals in het Hebreeuws gebruikelijk de zinnen steeds nevenschikkend naast elkaar zet. In het Nederlands zou je soms een onderschikkend voegwoord verwachten, maar hier hoeft dat helemaal niet. Het ‘maar’

⁵² Prediker 4:1-3.

⁵³ Prediker 11:7-10.

is een zuinige vertaling die vooral iets lijkt te zeggen over de levenshouding van de vertaler.⁵⁴

Er is, hoe dan ook, dan toch wel sprake van een oordeel van God. Je bent dan geneigd te denken aan een oordeel van God na de dood of aan het eind der tijden. Maar het gaat hier duidelijk niet over zoiets als een beloning of een straf na de dood. Daar houdt Prediker zich niet mee bezig. Mens, durf te leven, zo houdt hij ons voor. Wacht er niet mee tot je pensioen.

Het verschil tussen mens en dier

We weten niet hoe oud Prediker was toen hij zijn boek schreef. Zijn betoog vertoont tekenen van wat we tegenwoordig een midlifecrisis zouden noemen. Hij lijkt met enige spijt terug te kijken op zijn jeugd: heb ik wel genoeg genoten? Hij kijkt ook met enige zorg uit naar de toekomst: wat zal de ouderdom mij brengen? In het slothoofdstuk schetst hij in fraaie metaforen maar ook met grote bezorgdheid een beeld van de aftakeling die een mens in zijn ouderdom te wachten staat. En daarna wacht dan onontkoombaar de dood. Hij beschrijft de dood op een manier die lijkt op wat hij eerder schreef toen hij betoogde dat een mens niet moet denken dat hij meer is dan een dier. Ze gaan beide doodgewoon dood. “Wie zal ooit weten of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde?”, zo vroeg hij retorisch in hoofdstuk 3. Nu aan het slot van zijn betoog formuleert hij het moment van de dood net even anders:

*“Wanneer het stof terugkeert naar de aarde,
weer wordt zoals het was,
wanneer de adem van het leven weer naar God gaat,
die het leven heeft gegeven.”⁵⁵*

Prediker lijkt hier een nu juist bevestigend antwoord te geven op zijn eigen, eerder gestelde vraag. Misschien dat er dan toch een verschil is met de dieren, want Prediker laat de dieren hier buiten beschouwing. Zou er met de dood dan toch niet het laatste woord gezegd zijn over gestorvenen? Prediker laat het hier

54 Dit inzicht in deze vertaalkwestie dank ik aan Niek Schuman, die ik indertijd als docent Oude Testament mocht opvolgen aan de VU. Ik heb het in een brief doorgegeven aan het vertaalteam van de NBV als commentaar op de voorlopige versie van Prediker, zoals die in aanloop naar de NBV werd gepubliceerd in *Werk in uitvoering*, NBG/KBS 1998, waarin met “Maar” werd vertaald (blz. 56). Dat zal er mede toe geleid hebben dat in de NBV met “En” is vertaald. Zie hierover ook mijn opmerkingen in ‘Prediker in de *Nieuwe Bijbelvertaling*: een beschrijving’, *Amsterdamse Cahiers voor de Exegese van de Bijbel en zijn Tradities* 21 (2004), 103-115 (m.n. blz. 111-112) en in *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van De Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen: Uitgeverij NBG 2005, 145.

55 Prediker 12:7.

uiteindelijk bij God.⁵⁶ Het lijkt sterk op wat er gebeurt in Psalm 49.⁵⁷ Dat is een poëtische worsteling met de bekende vraag: hoe kan het in Gods naam gebeuren dat het kwaad ook goede mensen treft. Halverwege de psalm stelt de dichter dat de dood geen verschil maakt tussen mens en dier:

*“Een mens, hoe rijk ook, houdt geen stand,
hij is als een dier dat wordt afgemaakt.”⁵⁸*

Aan het slot lezen we dezelfde woorden. Maar let op; er is een kleine, maar ingrijpende nuance aangebracht:

*“Een mens zonder inzicht, hoe rijk ook,
hij is als een dier dat wordt afgemaakt.”⁵⁹*

Er is verschil tussen mens en dier: inzicht. Wat dat inzicht is, is in de voorafgaande strofe verwoord. Het is het inzicht dat de dichter erop vertrouwt dat God hem zal ‘vrijkopen uit de macht van het dodenrijk’. God zal hem ‘wegnemen’. Bij dat laatste is het werkwoord gebruikt dat we ook vinden in de verhalen over Henoch en Elia, op wie de dood geen vat kreeg. De suggestie wordt gewekt – niet meer dan dat – dat wat met die twee gebeurde toch geen uitzondering is.

Dat kunnen we ook terugvinden in Psalm 73, een lied van Asaf, waarin hij net als in Psalm 49 ingaat op het raadsel waarom de dingen zo oneerlijk lijken te zijn verdeeld in dit leven. Daarbij gebruikt Asaf woorden die sterk doen denken aan Prediker. Ook hij maakt de vergelijking tussen mens en dier. Hij vergelijkt zichzelf in zijn onbegrip met een dier: “Ik was een redeloos dier bij u.” Het verschil wordt uiteindelijk gemaakt door het inzicht dat hij met Psalm 49 deelt, namelijk dat de blijvende relatie met God mogelijk de grens van de dood overschrijdt. Het doet denken aan woorden uit Prediker wanneer Asaf opmerkt:

56 Zie hierover ook Rüdiger Lux, ‘Tod und Gerechtigkeit im Buch Kohelet’, in: Angelika Berlejung, Bernd Janowski (red.), *Tod und Jenseits im alten Israel und in seiner Umwelt* (Forschungen zum Alten Testament 64), Tübingen: Mohr Siebeck 2009, 43-65; in het bijzonder blz. 61-63. Hij concludeert: ‘Darf man daher vielleicht so weit gehen, dass Kohelet mit seinem verhaltenen Ja zum Leben selbst noch im Tode andeutet, dass der Mensch zwar als Geschöpf und in der Schöpfung stirbt, aber im unvergänglichen Leben des Schöpfers einen bleibenden Ort behält?’ (blz. 63)

57 Zie hierover mijn artikel ‘Psalm 49: Two Unsolved Riddles and One New Proverb’, in: Athalya Brenner-Idan, Gale A. Yee (red.), *My Psalm, My Context* (Texts@Contexts), London etc.: T&T Clark 2024, 75-78. De parallel met Psalm 49 pleit er ook voor om Prediker 12:1-8 niet op te vatten als een latere toevoeging, zoals vaak wordt beweerd; bijvoorbeeld door Melanie Köhlmoos, *Kohelet. Der Prediger Salomo* (Das Alte Testament Deutsch 16,5), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2015, 72, 246. Daarentegen geeft Weeks, *Ecclesiastes* 5-12, 617, aan dat deze spanning juist kenmerkend is voor Prediker.

58 Psalm 49:13.

59 Psalm 49:21.

*“Toen mijn hart verbitterd was,
 en ik in mijn nieren geprikkeld werd,
 toen was ik een grote dwaas en zonder verstand,
 ik was een redeloos dier bij U.
 Nochtans zal ik bestendig bij U zijn,
 Gij hebt mijn rechterhand gevat;
 Gij zult mij leiden door uw raad,
 en daarna mij in heerlijkheid opnemen.”⁶⁰*

Door het specifieke gebruik van de woorden ‘en daarna’ kan men Psalm 73:24 lezen als een reactie op de uitspraak in Prediker 9:3 over de onontkoombaarheid bij het levenseinde: ‘en daarna, naar de doden’. Je hoeft dit niet als een tegenstrijdigheid te zien. Waar Prediker niet verder wilde of durfde te gaan, wilde of kon Asaf niet stoppen. Men zou dit kunnen zien als voortschrijdend inzicht, maar beslissend lijkt hier vooral het verschil in context. Het maakt nogal uit of je, zoals in het geval van Prediker, een aangenaam leven leidt en je grootste zorg lijkt te zijn of je wel genoeg geniet van de mogelijkheden die het leven je biedt, of dat je, zoals in het geval van Asaf, ten onrechte ‘dag aan dag gestraft en geslagen’ wordt.⁶¹ Het leven is voor Asaf duidelijk geen pretje. Dat maakt de vraag naar gerechtigheid en de rol van God daarbij dringender. Dat geldt ook voor Job. Zijn lijden wordt breed uitgemeten, maar des te groter is ook zijn verlangen naar een antwoord van God. Job houdt vol tot het uiterste, niet alleen met zijn klacht, maar ook met de verwachting dat die ooit – God mag weten hoe – beantwoord wordt:

*“O, mochten mijn woorden worden opgeschreven,
 vastgelegd in een inscriptie,
 met een ijzeren stift gegrift, met lood gevuld,
 voor altijd in de rotsen uitgehouwen!
 Ik weet: mijn redder leeft,
 en Hij zal ten slotte hier op aarde ingrijpen.
 Hoezeer mijn huid ook is geschonden,
 toch zal ik in dit lichaam God aanschouwen.
 Ik zal Hem aanschouwen,
 ik zal Hem met eigen ogen zien, ik, geen ander,
 heel mijn binnenste smacht van verlangen.”⁶²*

60 Psalm 73:21-24; voor de duidelijkheid – omdat de vertaling hier dichter bij het Hebreeuws blijft – is hier gekozen voor de vertaling van de NBG51.

61 Psalm 73:14.

62 Job 19:23-27.

De tekst is onduidelijk en veel omstreden. Het heeft er vooral mee te maken dat Job hier onbekend terrein betreedt. Hij wil niet accepteren dat met zijn dood zijn terechte klacht zal verdwijnen. Van zijn kant doet hij er alles aan. Zijn woorden zou hij het liefst vereeuwigen als een in de rots vastgelegde inscriptie. Zijn verwachting van God zal niet ophouden met de dood. Hij weet alleen niet precies hoe hij dat gewaar zal worden. Job deelt met Asaf zijn blijvende vertrouwen op God, maar over wat hij precies te zien zal krijgen kan of durft hij niets te zeggen.

Het probleem met de apocalyptiek

We zien zo hetzelfde patroon bij Job, Psalm 49 en 73 en uiteindelijk ook bij Prediker. Het vertrouwen op God drijft hen tot het uiterste: er moet toch een leven zijn na de dood dat meer is dan het schimmig verdwijnen in het dodenrijk zoals het lichaam dat tot stof vergaat. Verder dan een beredeneerd vermoeden gaan ze niet. Hoe anders is dat aan het slot van het boek Daniël. Het deelt de context van verdrukking en de grote vraag naar recht en Gods ingrijpen. Anders dan bij Job en de verwante teksten is het nu helemaal duidelijk en krijgen we een blik in de toekomst en in het hiernamaals:

*"In die tijd zal Michaël opstaan, de grote vorst, die de kinderen van je volk terzijde staat. Het zal een tijd van verdrukking zijn, zoals er niet geweest is sinds er volken bestaan. In die tijd zal je volk worden gered: allen die in het boek zijn opgetekend. Velen van hen die slapen in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwd. De verlichten zullen stralen als het fonkelende hemelgewelf, en degenen die velen tot gerechtigheid hebben gebracht als de sterren, voor eeuwig en altijd. Maar houd deze woorden geheim, Daniël, en verzegel het boek tot de eindtijd. Velen zullen op zoek gaan en de kennis zal toenemen."*⁶³

Het is waarschijnlijk later geschreven dan de genoemde teksten uit Prediker, de Psalmen en Job. Is hier dan sprake van voortschrijdend inzicht? Zou Prediker blij geweest zijn met deze openbaring? Ik vrees van niet. Hij zou het niet zien als voortschrijdend, maar als grensoverschrijdend. Hij zou huiveren bij de stelligheid waarmee hier wordt geschreven over zaken die het menselijke te boven gaan. Die woorden hadden maar beter inderdaad geheim gehouden kunnen worden, zoals aan het slot wordt geboden. Immers, de mens moet beseffen, zoals Prediker dat formuleerde, dat 'God in de hemel is en hij op aarde' en dat hij dus

63 Daniël 12:1-4.

maar beter ‘spaarzaam kan zijn met zijn woorden’.⁶⁴ De visioenen van Daniël zou Prediker waarschijnlijk scharen onder de dromerij die volgens hem leidt tot gebazel.

Ik besef dat het nogal wat is, dat ik hier een binnen-bijbels dispuut veronderstel. Meer algemeen zou je kunnen stellen dat de verhouding van apocalyptische teksten zoals het boek Daniël en ook het boek Openbaring tot de andere boeken van de Bijbel problematisch is. De ongemakkelijkheid bij deze boeken wordt versterkt door de rol die ze in de loop van de geschiedenis van de christelijke kerk hebben gespeeld. Ze hebben gelovigen ertoe gebracht zich allerlei voorstellingen van het leven na de dood en van het eind der tijden te maken. En bijna altijd werkt dat slecht. Mensen kunnen ertoe worden verleid om een voorschot te nemen op het laatste oordeel en zich vastomlijnde voorstellingen te maken van hemel en hel en hun bewoners. Veelzeggend is een recente studie van Bart Ehrman over teksten uit de eerste eeuwen van het christendom waarin mensen vertellen over reizen naar de hemel en de hel.⁶⁵ Hij neemt een opmerkelijke tendens waar: hoe machtiger de kerk hoe strenger het oordeel over de ketters. Het is hoe dan ook duidelijk dat de meeste teksten over het hiernamaals vooral iets zeggen over de context van de schrijvers. Een christelijke kerk die het op bijna alle terreinen voor het zeggen heeft gekregen, kent zich blijkbaar ook makkelijker het gezag toe om te beschrijven hoe het hiernamaals eruit ziet en hoe het laatste oordeel uitvalt.

Bijbels verantwoord spreken over leven na de dood

Terug naar Jezus en de Sadduceeën. Betekent mijn betoog tot dusver nu dat ik in feite aan de kant van de Sadduceeën sta? Als het klopt dat we hen inderdaad moeten zien in de traditie van Prediker, dan moet ik constateren dat ze Bijbels gezien wel een punt hebben. Maar zoals de Sadduceeën getekend worden in het Nieuwe Testament zie ik ook wel een verschil met Prediker. We moeten hierbij overigens wel bedenken dat we onze informatie krijgen via tegenstanders van de Sadduceeën. Wellicht dat het harde oordeel dat Jezus volgens Marcus over hen velde en dat ik als titel voor dit afscheidscollege gebruik al te ver gaat. Dat is een relativering die ook Bijbels genoemd kan worden, omdat ook Matteüs en Lucas die mening lijken te zijn toegedaan. Hoe dan ook, op basis van wat ons is overgeleverd kan men stellen dat de Sadduceeën, anders dan Prediker, niet zoekend zijn. Ze lijken vooral conservatief. Dat past ook wel bij hun positie binnen het

⁶⁴ Prediker 5:1.

⁶⁵ Bart D. Ehrman, *Journeys to Heaven and Hell. Tours of the Afterlife in the Early Christian Tradition*, New Haven/London: Yale University Press 2022.

establishment van die dagen die eraan zal hebben bijgedragen dat ze wars zijn van vernieuwingen die hun bevoorrechte positie zouden kunnen bedreigen. Daarom moeten ze niets hebben van de messiaanse aspiraties van Jezus van Nazareth. Ze verwijten Jezus dat hij met zijn pretenties God lastert.⁶⁶ Net als Prediker zijn ze van mening dat een mens zijn plaats moet weten en houden ze vast aan een strikte scheiding tussen het menselijke en het goddelijke.⁶⁷ Maar men kan twifelen aan de zuiverheid van hun motieven. Er spelen hier nog meer belangen en dan met name het eigenbelang.

Veelzeggend is ook dat ze in de discussie met Jezus niet ingaan op de vraag die ten grondslag ligt aan de hoop op de opstanding der doden; de existentiële vraag die Job, Asaf en ook Prediker kwelde. Ze maken er een afstandelijk debat van over een zuiver hypothetische kwestie. Jezus daarentegen brengt de zaak terug tot de kern. Hij laat zich niet verleiden tot een beschrijving van wat een mens in het leven na de dood te wachten staat. Hij beperkt zich tot een ontkenning. In de hemel wordt er niet getrouwd. Dat moet niet uitgelegd worden als de aanwijzing dat de hemelse zaligheid als single beleefd gaat worden. Het kan beter gezien worden als de tegenhanger van het verhaal in Genesis 6 over het huwelijk tussen de zonen der goden en de dochters der mensen. Daar werd de grens tussen hemel en aarde overschreden. Dat is niet de bedoeling, zoals ook Prediker duidelijk maakt. In het positieve deel van zijn antwoord geeft Jezus aan waar het echt om gaat. Geloof in een leven na de dood is vertrouwen op een blijvende band met God, zoals de band met Abraham, Isaak en Jakob niet verbroken werd. Ik vind dat ook terug in de belofte die Jezus doet aan één van de misdadigers die samen met hem worden gekruisigd: "Ik verzeker je: nog vandaag zul je met mij in het paradijs zijn".⁶⁸ Wie precies wel weten hoe het zit met het leven na de dood en met de opstanding krijgt hier met een niet op te lossen puzzel te maken. Jezus zegt toch elders dat pas aan het eind der tijden, bij zijn wederkomst het oordeel over hemel en hel zal worden uitgesproken?⁶⁹ Hoe zit het dan met de tussentijd en hoe wordt dat ervaren door de doden? Zelfs theologen krijgen dat niet goed aan elkaar gepraat.

In zijn brieven, met name die aan de Tessalonicenzen, gaat Paulus soms heel ver en waagt hij zich aan beschrijvingen van wat er gaat gebeuren aan het eind der tijden en wie wanneer naar de hemel gaat. Hij wil er de mensen die tobben over het feit dat de wederkomst van Jezus Christus uitblijft mee bemoedigen. Later is

⁶⁶ Marcus 14:62.

⁶⁷ Knohl, *The Messiah Confrontation*, 107, 157-158.

⁶⁸ Lucas 23:43.

⁶⁹ Zie o.a. Matteüs 25:31-46.

men er soms ernstig mee aan de haal gegaan en zijn er gedetailleerde scenario's opgetuigd die soms vooral lijken te dienen om iemands rechtzinnigheid mee te meten. Het ware beter om hierin de door Prediker gepropageerde bescheidenheid te betonen en zich te concentreren op wat ook bij Paulus de kern van het geloof in een leven na de dood is:

“Want als wij geloven dat Jezus is gestorven en is opgestaan, moeten wij ook geloven dat God door Jezus de doden bij zich zal halen, samen met Jezus zelf.”⁷⁰

‘Met Jezus’ zijn en blijven, net zoals in Psalm 73 het vertrouwen wordt uitgesproken ‘bij God’ te blijven. Dat is genoeg. Als in de theologie ergens geldt ‘less is more’, dan hier.

Terug naar de bijna-doodervaringen. Hoe verhouden die zich tot het bijbels spreken over het leven na de dood? In de verzamelingen en besprekingen van de bijna-doodervaringen wordt de vergelijking vaak gemaakt, meestal in positieve zin. De ervaringen van licht en welkom zijn zouden het geloof in een zalig leven na de dood bevestigen. Vaak wordt gesteld dat het bewijs nu is geleverd. Het is geen kwestie van geloven meer. Een minderheid heeft de realiteit van een hel ervaren. Sommigen vertellen van een ontmoeting met Jezus of met God.⁷¹ Het blijkt wel dat de eigen context mede bepalend is voor de ervaringen, want aanhangers van andere godsdiensten hebben dit soort ervaringen met hun eigen goden.⁷² Godsdienstig gezien hebben de bijna-doodervaringen dus een generaliserend effect. Wie ervan overtuigd is dat Jezus de enige weg is naar de zaligheid zal daar wellicht moeite mee hebben. De belangrijkste reden waarom de berichten over bijna-doodervaringen niet allerwegen positief ontvangen worden is dat het onmogelijk blijkt om die ervaringen goed te delen.

Laat ik voor mezelf spreken. Context is zo belangrijk! Daar kan en mag ik mijzelf niet aan onttrekken. Ik ben onder de indruk van de vele getuigenissen en geloof de mensen die zulke ervaringen hebben gehad op hun woord. Ik ben vooral ook onder de indruk van de impact op de levens van de mensen die deze ervaringen hebben gehad. Kennelijk verandert het mensen en – heel belangrijk – het neemt de angst voor de dood bij de meesten van hen weg. Waar ik moeite mee heb, is

⁷⁰ 1 Tessalonicenzen 4:14.

⁷¹ Zie recentelijk het boek van John Burke, *Imagine the God of Heaven: Near-Death Experiences, God's Revelation, and the Love You've Always Wanted*, Carol Stream IL: Tyndale 2023.

⁷² Een uitgebreid overzicht is te vinden bij Gregory Shushan, *The Next World. Extraordinary Experiences of the Afterlife*, White Crow Books 2022.

de stelligheid waarmee beweerd wordt dat ze nu weten dat er een leven is na de dood en dat ze weten hoe dat er uit ziet. Noem het de Prediker in mij.

Misschien is het ingegeven door afgunst. Ik heb zelf vijf jaar geleden een hartstilstand overleefd dankzij een succesvolle reanimatie. Dat is de meest voorkomende situatie waarin zich een bijna-doodervaring opdoet. Uit het onderzoek van Pim van Lommel blijkt dat 18% van de mensen die dit meegemaakt hebben getuigen van zo'n ervaring.⁷³ Ik behoor tot de 82% voor wie het een zwart gat is. Zou ik tot 18% behoren, dan zou ik hier wellicht een ander verhaal vertellen. Ik zou waarschijnlijk ook positiever over Daniël en zijn visioenen spreken. Vooralsnog is de Prediker in mij sterker. Dat zal ook te maken hebben met het feit dat ik een aangenaam leven leid en graag de aanmoediging accepteer om te genieten van het leven. Ik heb daartoe ook alle mogelijkheden. Graag combineer ik dat ook met de positie van Asaf, want de boodschap van blijvende nabijheid van God komt bij mij het beste binnen via de Psalmen, via mooie teksten begeleid door mooie muziek. Soms voel ik daarnaast toch ook nog de profeet in mij opkomen, maar dan vooral om God het laatste woord te geven. "Kunnen deze beenderen tot leven komen", vraagt God aan de profeet Ezechiël nadat God hem in een dal vol dorre doodsbeenderen heeft geplaatst. Ezechiël geeft dan het beste antwoord dat ik kan bedenken op de vraag of er leven is na de dood: "Heer, Adonaj, dat weet u alleen".⁷⁴

Mijn dank gaat om te beginnen uit naar mensen die niet meer lieflijk onder ons

⁷³ Van Lommel, *Eindeloos bewustzijn*, 135.

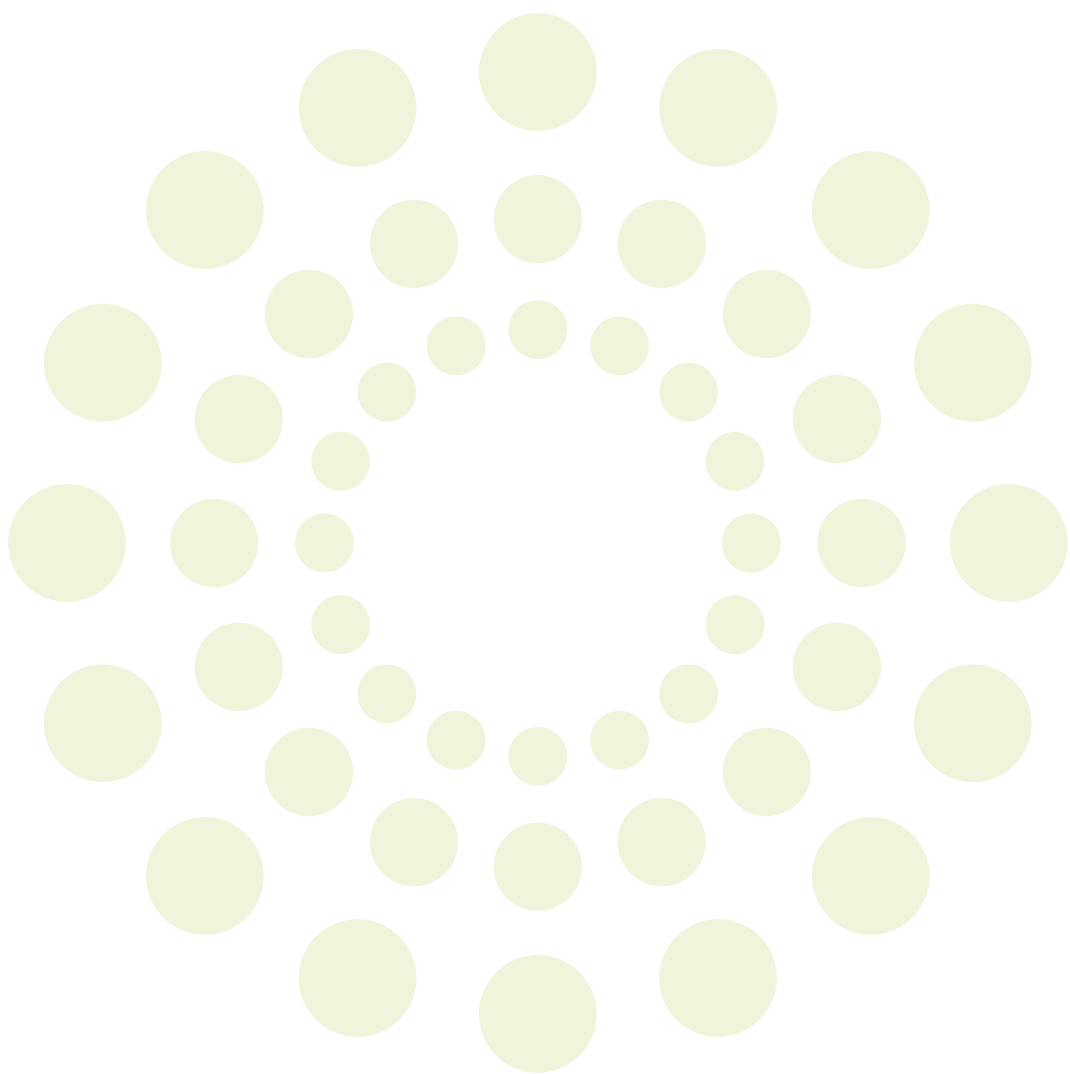
⁷⁴ Ezechiël 37:3.

Dankwoord

zijn, maar die voortleven in dierbare herinnering: mijn ouders. Zij hebben mij liefdevol gestimuleerd en de ruimte gegeven mijn eigen weg te gaan. Nu ik zelf grootvader mag zijn, besef ik des te meer hoe belangrijk je familie is.

Dankbaar ben ik voor mijn 'Doktorvater' Johannes de Moor, de eerste en de beste docent die ik bij mijn studie theologie in Kampen tegenkwam. Ook hij is sinds vorig jaar niet meer onder ons. Hij wees mij de weg in de academische wereld, vooral ook door die samen met mij te willen lopen. Op mijn manier heb ik die weg geprobeerd verder te gaan. Ik prijs me gelukkig met al die goede collega's – Cees Houtman voorop – die me daarbij vergezelden en met al die gemotiveerde studenten met wie ik mijn enthousiasme voor het goede boek kon delen. De Theologische Universiteit in Kampen en later de Protestantse Theologische Universiteit waren daarvoor een prima werkplek en ik ben blij dat ik in deze maanden ook nog even als plaatsvervangend rector mag bijdragen aan het welzijn van de PThU in deze woelige tijden op weg naar deze mooie plek in Utrecht.

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-833656-4-0